

Levensloop als proeftuin voor een economische bril

Van A.L. Bovenberg¹⁾

Bewerkt door De Vrolijke Economen

1. Inleiding

Het eindexamenprogramma economie voor Havo en VWO beoogt het ontwikkelen van een economische kijk op een breed terrein. Dit gebeurt aan de hand van concrete toepassingen uit de praktijk van alledag.

Levensloop als context

De levensloop van mensen is een ideaal praktisch toepassingsgebied voor het aanleren van essentiële economische beginselen. In je levensloop word je voor tal van keuzes gesteld. Het gaat daarbij bijvoorbeeld om het opbouwen, onderhouden en managen van de eigen inzetbaarheid op de arbeidsmarkt (het eigen menselijk kapitaal) door studie en werk; de keuze tussen werknemer- en ondernemerschap; het aangaan en onderhouden van duurzame relaties binnen het gezin en op de arbeidsmarkt; de taakverdeling binnen een huishouding en de daaraan gerelateerde problematiek van het combineren van werk en privé; de kosten en baten van het opvoeden van kinderen, het verlenen van mantelzorg en het investeren in een eigen huis; en het eigen sparen- en verzekeringsgedrag om tegenspoed tijdens het leven te kunnen afdekken. Er is sprake van keuzes met schaarse, alternatief aanwendbare middelen, er vindt ruil plaats tussen en binnen generaties en er worden expliciete en impliciete afspraken gemaakt. In dit artikel wordt de context vormgegeven en uitgelegd hoe de concepten kunnen worden toegepast in deze context.

2. De levenloopbenadering

In de afgelopen jaren is er groeiende belangstelling voor de levensloopbenadering. Een drietal ontwikke-

lingen heeft bijgedragen aan de actualiteit van het levensloop-perspectief.

Kenniseconomie en belang menselijk kapitaal

In de eerste plaats is er de toenemende kennisintensiteit van onze economie. Het grotere belang van menselijk kapitaal en de snellere veroudering van kennis door de toenemende economische dynamiek heeft belangrijke consequenties voor de manier waarop mensen hun levensloop inrichten. Het vereist dat mensen blijven leren; menselijk kapitaal moet goed worden onderhouden om te voorkomen dat het kapitaal veroudert en dat men reeds op vrije jonge leeftijd het arbeidsproces moet verlaten. We moeten 'een leven lang leren' en blijven

rières. Het langere, gezonde leven biedt ook de mogelijkheid om niet alleen kinderen op te voeden maar daarnaast ook een goede carrière in betaald werk op de bouwen. Meerdere ambities kunnen worden waargemaakt.

De vergrijzing vergroot het belang van investeringen in menselijk kapitaal. Het pensioenkapitaal zal alleen renderen als ons land over voldoende menselijk kapitaal beschikt.

Emancipatie, met name van de vrouw

De derde factor achter de toenemende belangstelling voor het levensloop-perspectief is de emancipatie van de vrouw. Door de komst van de pil kunnen geboorten beter worden gepland en krijgen vrouwen hun

De 20ste eeuw mag dan de eeuw van de man geweest zijn, de 21ste eeuw wordt de eeuw van de vrouw.

investeren in brede inzetbaarheid (employability). Ook investeringen in het menselijk kapitaal van de jeugd winnen aan belang.

Een groot deel van de opbouw en het onderhoud van menselijk talent vindt buiten het onderwijs plaats op de werkvloer en binnen het gezin. Vandaar ook het grote belang van de combinatie van werk en privé. Ouders moeten in het menselijk kapitaal van hun kinderen kunnen investeren zonder hun eigen menselijk kapitaal te hoeven afschrijven.

Vergrijzing en langere levensduur

Naast het grotere belang van menselijk kapitaal is een tweede reden voor de groeiende aandacht voor het levensloop-perspectief dat de levensloop langer duurt. Een groot deel van de bevolking brengt langere tijd in goede gezondheid door. Menselijk kapitaal gaat dus langer mee. Dit biedt ruimte voor meerdere car-

levensloop meer in eigen hand. Er is daardoor een levensdoel bijgekomen naast het opvoeden van kinderen: een eigen carrière in betaald werk. Ook het betere opleidingsniveau van vrouwen draagt bij aan deze ontwikkeling.

Niet alleen het aanbod maar ook de vraag naar vrouwelijk menselijk kapitaal groeit door de omslag van een industriële naar een diensten-economie. In de steeds belangrijker dienstensector gaat het niet om spierkracht maar vooral om communicatieve en creatieve vaardigheden. Daarnaast doet de vergrijzing de vraag naar zorg stijgen. Meer in het algemeen neemt het werkgelegenheidsaandeel toe van de sectoren die menselijk kapitaal produceren en onderhouden: het onderwijs en de gezondheidszorg. Dit alles komt de waarde van vrouwelijk kapitaal ten goede. Betaalde arbeid feminiseert: een steeds groter

¹⁾ Lans Bovenberg is hoogleraar algemene economie aan Tilburg University en oprichter van Netspar, een privaat-publiek kennisnetwerk op het terrein van vergrijzing, pensioenen en levensloop.

deel van de betaalde arbeid komt voor rekening van vrouwen. De 20ste eeuw mag dan de eeuw van de man geweest zijn, de 21ste eeuw wordt de eeuw van de vrouw.

De moderne levensloop

De drie beschreven ontwikkelingen veranderen de levensloop fundamenteel. In de volwassen levensloop van de meeste mensen zijn er twee nieuwe levensfasen bijgekomen: één aan het begin van het volwassen leven en één voor de laatste fase van het leven waarin gezondheidsproblemen het maatschappelijk functioneren ernstig bemoeilijken. De welvaarts-groei van de afgelopen twee decennia heeft zich geconcentreerd in de twee nieuwe levensfasen. Deze nieuwe levensseizoenen omvatten de gezinsfase waarin men verantwoordelijkheid draagt voor opgroeiende kinderen. De gezinsfase maakt voor zo'n 80 procent van de bevolking dan ook de kern van de levensloop uit en valt gemiddeld tussen het 30e en 50e levensjaar. De gezinsfase wordt tegenwoordig ook het spitsuur van het leven genoemd omdat carrière moet worden gemaakt en kinderen worden opgevoed.

De nieuwe levensfase in de jongvolwassenheid heeft te maken met de grotere vraag naar en het grotere aanbod van vrouwelijk menselijk kapitaal waardoor jonge vrouwen het moederschap uitstellen. Dit heeft een nieuwe levensfase gecreëerd tussen het verlaten van het ouderlijk huis en het stichten van het gezin. Deze levensfase staat wel bekend als het speekwartier van het leven en valt zo gemiddeld tussen het 18e en 30e levensjaar. Gedurende deze periode experimenteren jongeren op de arbeidsmarkt en is men op zoek naar een duurzame relatie waarbinnen men de verantwoordelijkheid voor kinderen aandurft. Het laatste gedeelte van deze levensfase is in het algemeen redelijk welvarend. Vaak is binnen een huishouden sprake van twee voltijdsinkomens en zijn er nog relatief weinig verantwoordelijkheden.

Naast het speekwartier van het leven is er dan ook nog een andere welvarende levensfase bijgekomen: de actieve seniorenfase. Door het

langere gezonde leven groeit de periode tussen het moment waarop kinderen het huis uitgaan en het moment waarop de gezondheid het laat afweten of verweduwing optreedt. Gedurende deze levensfase, die voor de meeste burgers tussen het 50e en 75e levensjaar valt, hebben mensen relatief weinig verplichtingen en genieten ze van een hoge levensstandaard. Deze levensfase wordt wel de kroon op het leven (of de tweede adolescentie) genoemd. Terwijl de generatie die vlak na de tweede wereldoorlog met pensioen ging zwaar getroffen was door de depressie van de jaren dertig en twee wereldoorlogen, hebben de huidige senioren meer dan gemiddeld geprofiteerd van een forse welvaarts-groei.

3. Kernbeginselen en levensloop

In het vernieuwde economieprogramma staan acht concepten centraal: schaarste, ruil, markten, ruilen over de tijd, samenwerken en onderhandelen, risico en informatie, welvaart en groei, en goede tijden, slechte tijden. Hieronder worden zes van deze beginselen geïllustreerd aan de hand van toepassingen op het terrein van de levensloop.

Schaarste

Mensen worden gedurende hun levensloop geconfronteerd met schaarste. Ze beschikken over beperkte tijd, beperkte financiële middelen en een beperkte gezondheid. De tragedie van het leven wordt wel eens als volgt samengevat: Als je jong bent, ontbreekt het geld om volop van het leven te genieten. Op middelbare leeftijd ontbreekt je de tijd. En eenmaal gepensioneerd laat je gezondheid vaak te wensen over en mis je de energie.

Schaarste impliceert dat keuzes onontkoombaar zijn. Om bewust te kunnen kiezen zijn vooral de waarden van mensen belangrijk die ten grondslag liggen aan hun voorkeuren (of preferenties). De economische keuzes die mensen maken met hun schaarse tijd en talenten reflecteren de waarden waarop zij vertrouwen en bouwen. Wil je in het leven zo snel mogelijk carrière maken door veel tijd in werk en studie te steken? Of hecht je meer

waarde aan het investeren in menselijke relaties, bijvoorbeeld door het opbouwen van een gezinsleven? Wat is echt van belang voor een zinvol leven?

Ruil

Ruil vindt niet alleen op de markt plaats maar ook binnen samenlevingsverbanden zoals het gezin. Zo is het klassieke kostwinnersmodel gebaseerd op arbeidsdeling tussen de man en de vrouw. De man specialiseert zich in zijn carrière buitenshuis terwijl de vrouw het huishoudelijke werk voor haar rekening neemt en de kinderen grotendeels opvoedt. Mede door de in paragraaf 2 beschreven ontwikkelingen, zoals het betere opleidingsniveau van vrouwen en de grotere vraag naar vrouwelijk menselijk kapitaal, staat deze traditionele taakverdeling tussen man en vrouw binnen het gezin onder druk. Het comparatieve voordeel van vrouwen in huishoudelijk werk en dat van mannen in een carrière in betaald werk vermindert.

Door de feminisering van werk wint het combineren van werk en privé aan belang. Ouderschap valt nog steeds moeilijk te combineren met twee carrières binnen een huishouden, zeker nu de eisen die aan het ouderschap worden gesteld hoog zijn in een kennis- en diensteneconomie die draait om leervermogen en dienstbaarheid en de daarbij horende waarden en normen. Ouders investeren niet voor niets steeds meer geld en tijd in hun kinderen. Ouders willen graag 'doe het zelve'. Dat geldt met name voor moeders. Uit onderzoek blijkt dat zij zich vaak het meest zorgen maken over voldoende emotionele aandacht voor een kind. Potentiële vaders daarentegen, bekommeren zich vooral om de grotere financiële lasten die met de verantwoordelijkheid voor kinderen gepaard gaat. Vandaar dat de vrouw na de geboorte van de kinderen vaak minder gaat werken om zo voldoende aandacht aan het kind te kunnen geven, terwijl de man zich juist meer op zijn carrière richt.

In de gegeven omstandigheden is dit overigens nog vaak een rationele keuze. De meeste moeders krijgen twee of drie kinderen. Alleen al de

zwangerschapsperioden impliceren een fors verlies aan arbeidsinzet. Daar komt bij dat vrouwen gemiddeld drie jaar jonger zijn dan hun partner. Dit betekent al met al een kloof van zo'n vijf jaar in loopbaanontwikkeling tussen man en vrouw met het bijbehorende verschil in loon en carrièrepositie. Mannen zijn al redelijk ver in hun carrière als ze vader worden. Na de geboorte van de kinderen is er dus vaak sprake van een meer traditionele rolverdeling tussen de beide geslachten, waarbij de vrouw de meeste emotionele zorg verleent en de man de meeste financiële middelen binnenbrengt. Hierbij spelen ook specialisatievoordelen door toenemende schaalopbrengsten een rol, mede als gevolg van de noodzaak om vroeg carrière te maken. Als vrouwen jongere mannen zouden trouwen, zouden ze over een sterkere positie beschikken bij het onderhandelen met hun mannelijke partners over wie de meeste carrière ambities moet opgeven voor het opvoeden van kinderen.

Ruilen over de tijd

Door sparen en lenen kunnen individuen hun consumptie gelijkmatig spreiden over hun levensloop ook al variëren werk en inkomen. Door te sparen gedurende het werkende leven en te ontsparen wanneer men de arbeidsmarkt verlaat, kan men bijvoorbeeld voorkomen dat de consumptie bij pensionering daalt met het arbeidsinkomen. In feite zetten pensioenfondsen een deel van het arbeidsinkomen om in financieel vermogen. Zo kan de consumptie tot op hoge leeftijd op peil blijven, ook al heeft men na pensionering het menselijk kapitaal afgeschreven.

Lenen is niet altijd gemakkelijk in tijden dat het arbeidsinkomen relatief laag is en de behoeften om te consumeren hoog. De instelling die de lening verstrekt moet er immers van op aan kunnen dan mensen hun lening terugbetalen. Jonge ouders kunnen hun consumptie en vrije tijd dan ook vaak niet optimaal over de levenscyclus uitsmeren. De welvaartsgroei is de laatste decennia relatief achtergebleven in de gezinsfase, de fase waarin mensen de verantwoordelijkheid dragen voor opgroeiende kinderen. In deze fase

is sprake van de zogenaamde ouder-schapsval, die ook wel kinderdal of gezinsdal wordt genoemd. Tijd en inkomen zijn relatief schaars: een voltijdsinkomen (meestal dat van de vrouw) valt vaak gedeeltelijk weg terwijl de kosten toenemen: er moeten immers meer monden worden gevoed.

De tijds-klem voor jonge gezinnen geldt vooral voor ouders die beiden zoveel mogelijk actief blijven op de arbeidsmarkt. Dit om het eigen menselijk kapitaal op peil te houden en te gelde te blijven maken. Vooral voor deze groep is de gezinsfase 'het spitsuur van het leven'. De inkomens-klem treft degenen (vaak laag-geschoolde moeders) die er voor kiezen zich geheel of gedeeltelijk terug te trekken van de formele arbeidsmarkt om zelf zorg te kunnen verlenen aan de kinderen.

Als mensen in het spitsuur moeilijk kunnen lenen om hun consumptie te financieren ligt het voor de hand te sparen in de fase die vooraf gaat aan het spitsuur: het speelkwartier van het leven. Of mensen dat ook echt zullen doen hangt mede af van hun voorkeuren. Ongeduldige mensen met een hoge tijdsvoorkeur zullen niet geneigd zijn vrijwillig inkomen opzij te zetten voor de toekomst. Zij hechten immers meer belang aan huidige dan aan toekomstige consumptie.

Alleen die studenten vragen een lening aan die de studie waarschijnlijk niet met goed gevolg afronden

Lenen om te kunnen investeren is vaak eenvoudiger dan lenen om consumptie op peil te kunnen houden. De reden is dat degene die de lening verstrekt bij investeringen in een fysieke vermogenstitel een onderpand heeft waarop men beslag kan leggen als mensen hun betalingsverplichtingen niet kunnen nakomen. Zo kunnen mensen vaak lenen om een eigen huis te kopen of om een eigen bedrijf op te zetten. Mensen hebben een prikkel om te investeren als het rendement op de investering de rente op de lening overtreft.

Lenen om te investeren in scholing kent zijn eigen problematiek. Ook hier geldt de rendementseis van de rente. Maar verder ligt hier moreel gevaar op de loer. Hebben studenten nog wel een prikkel om hun menselijk kapitaal ten volle te benutten als de opbrengsten naar de bank gaan? En ook kan er sprake zijn van averechtse selectie. Alleen die studenten vragen een lening aan die de studie waarschijnlijk niet met goed gevolg afronden of anderszins onvoldoende rendement maken om hun lening te kunnen terugbetalen.

Samenwerken en onderhandelen

Mensen gaan gedurende hun levensloop langdurige relaties aan, bijvoorbeeld tussen partners in een huwelijk, tussen een individuele werknemer en zijn of haar werkgever en tussen generaties. De kern van de problematiek in langdurige relaties is dat de partners vaak zowel gezamenlijke als tegengestelde belangen hebben. Het gezamenlijke belang is om de relatie in stand te houden. Door samen te werken binnen een langdurige relatie kan men profiteren van relatie-specifieke investeringen. Door bijvoorbeeld in specifieke taken te specialiseren binnen arbeidsdeling in een bedrijf (of samenleving) kan men meer produceren dan wanneer ieder voor zich zou produceren.

Het tegengestelde belang doet zich voor bij het verdelen van de waarde die de relatie oplevert. Elke partij zal een zo groot mogelijk deel van de geproduceerde waarde naar zich toe proberen te trekken. Het prisoner's dilemma geeft aan hoe tegengestelde belangen kunnen voorkomen dat relaties die positieve waarde creëren tot stand komen. Het fundamentele probleem bij ruilrelaties die in principe beide partijen voordeel kunnen brengen is vaak dat partijen niet gelijk kunnen oversteken. De partij die eerst geeft (de achterliggende partij) moet er van op aan kunnen dat de andere partij (de voorliggende

partij) later met een tegenprestatie over de brug komt. Maar is de belofte van die voorliggende partij om later een tegenprestatie te leveren wel geloofwaardig?

Er zijn verschillende manieren om het vertrouwen in de onderlinge afspraken te vergroten. Een manier is het juridische contract. De partij die zijn beloften niet nakomt kan voor de rechter worden gesleept. Een probleem daarbij is dat de rechter vaak over onvoldoende informatie beschikt om te kunnen verifiëren of partijen zich daadwerkelijk aan hun beloften hebben gehouden.

Alleen die studenten vragen een lening aan die de studie waarschijnlijk niet met goed gevolg afronden.

Een alternatieve manier om beloften geloofwaardig te maken is het impliciete contract. Het gaat hier om ongeschreven afspraken. Als de tegenpartij zich niet aan de impliciete beloften houdt, verliest deze zijn reputatie als betrouwbare contractpartner. Het wordt voor deze partij dan moeilijker om nieuwe relaties aan te gaan. Het gaat hierbij in feite om een herhaald spel waarbij spelers in een later spel kunnen worden beloofd voor hun gedrag in een eerder spel.

Een voorbeeld van een ongeschreven (impliciete) afspraak is die tussen een werkgever en een werknemer. Op jonge leeftijd krijg je als werknemer minder betaald dan je productiviteit, maar op oudere leeftijd wordt dit goed gemaakt doordat je juist meer krijgt dan je productiviteit. In feite leent de jonge werknemer middelen aan de werkgever en krijgt dat op latere leeftijd terugbetaald. Dit impliciete contract bindt werknemers aan het bedrijf en stimuleert jongeren te investeren in bedrijfsspecifieke vaardigheden. De werkgever houdt de jongere werknemer een worst voor als beloning voor goed gedrag. Deze afspraak functioneerde goed in het midden van de vorige eeuw toen een stabiele baan voor het leven nog de norm was.

De nadelen van deze ongeschreven afspraak worden echter steeds zichtbaarder. In de eerste plaats maakt de werknemer zich nogal afhankelijk van zijn baas. Als het bedrijf ten onder gaat of als hij wordt

ontslagen, verliest de werknemer niet alleen zijn bedrijfsspecifieke kapitaal maar krijgt hij ook zijn impliciete lening aan het bedrijf niet terug. Verder wordt het erg moeilijk om een nieuwe baan te vinden.

Werkgevers zijn namelijk vooral geïnteresseerd in jonge, goedkope werknemers. Oudere werknemers lopen daarmee grote risico's. Zij beseffen vaak maar al te goed dat ze duur zijn voor de werkgever en dat ze daarmee op een schopstoel zitten bij de volgende reorganisatie. De tweedeling tussen insiders en outsiders houdt ouderen bovendien met gouden ketenen gevangen in de kooi van hun huidige baan, ook al zou men liever iets anders willen gaan doen.

Een ander nadeel is dat het impliciete contract een verplichte pensioenleeftijd vereist waarop de werknemer zijn ontslagbescherming verliest. De werkgever moet de dure oudere werknemer immers naar huis kunnen sturen, zodat de kosten van de hoge beloning niet uit de hand lopen. Nu riante vervroegde uitredingsregelingen worden uitgefaseerd, wordt deze verplichte pensioenleeftijd weer bindend. De werknemer kan niet zelf beslissen hoe lang hij door wil werken.

Contract tussen generaties

Een ander belangrijke stilzwijgende afspraak is die tussen generaties. Iedere generatie vormt het menselijke kapitaal van de volgende generatie waarna het aan het einde van het leven wordt onderhouden door de jongere generaties die het heeft helpen opvoeden. Elke generatie zorgt dus twee keer (één keer voor de volgende en één keer voor de vorige generatie) en wordt twee keer verzorgd (eerst als kind en later als hoogbejaarde). Een groot gedeelte van dat contract tussen generaties verloopt via de overheidsfinanciën. Kinderen, jongeren en ouden van dagen profiteren per saldo van de overheid terwijl de middenleeftijden per saldo betalen.

De vergrijzing, die het gevolg is van uitstel en afstel van moederschap en van de langere levensduur, bedreigt dit intergenerationale contract. Eenmaal gepensioneerd doet de grote babyboom generatie namelijk

een aanzienlijk beroep op de solidariteit van de jongere generaties. De vraag is of de generaties die dan in de gezinsfase verkeren het contract nog wel willen voortzetten. Er dreigt dan of het afstel van het krijgen van kinderen (er wordt nauwelijks meer in de toekomst geïnvesteerd) of de verloedering van goede voorzieningen voor ouden van dagen (bijvoorbeeld goede gezondheids- en ouderenzorg).²

Daar komt bij dat de vrouw traditioneel de makelaar van het intergenerationale contract is. Zij verleent immers de meeste informele zorg aan kinderen en ouden van dagen. Door de toenemende schaarste aan vrouwelijk kapitaal komt dit makelaarschap onder spanning te staan: het verlenen van deze informele zorg wordt duurder. Zo is het gedeeltelijk terugtrekken van de arbeidsmarkt om kinderen op te voeden kostbaarder geworden als rekening wordt gehouden met de gevolgen voor de carrière en de waarde van het menselijk kapitaal van de vrouw in een kenniseconomie waarin kennis snel veroudert en learning-by-doing belangrijk is voor het onderhoud van menselijk kapitaal.

Dit resulteert in een belangrijk maatschappelijk vraagstuk: wie neemt de verantwoordelijkheid voor de opvoeding van kinderen op zich nu deze zorg die vrouwen gewoonlijk verlenen steeds duurder wordt? Traditioneel ondersteunde de overheid de opvoeding via allerlei kostwinnersfaciliteiten maar deze staan door de emancipatie van de vrouw in een kwade reuk. De vraag is of de overheid deze faciliteiten wenst te vervangen door ouderschapsfaciliteiten die niet gebonden zijn aan het thuis blijven van de vrouw en of dat anderen (mannen, grootouders, kinderopvang, onderwijs) de functie van opvoeder gedeeltelijk kunnen overnemen.

²) Mantelzorgers zijn verantwoordelijk voor niet minder dan 85% van de zorgverlening. Nu steeds meer vrouwen mantelzorg combineren met andere, betaalde arbeid ontstaan knelpunten. Daar komt nog bij dat door het teruglopende kindertal de zorg voor bejaarde ouders over minder kinderen wordt verdeeld.

Risico en informatie

Mensen lopen verschillende risico's tijdens hun levensloop. Er zijn enerzijds individuele, onafhankelijke risico's en anderzijds macro-economische risico's die iedereen tegelijkertijd treffen. De individuele risico's, bijvoorbeeld ziekte en arbeidsongeschiktheid, kunnen in principe worden verzekerd door ze te poolen. De kleinste eenheid om risico's te delen is het huwelijk, waarin mensen elkaar trouw in voren tegenspoed beloven. Maar omdat het uitgaat van een kleine eenheid kan er maar weinig geprofiteerd worden van de wet van de grote getallen waarbij risico's worden beperkt. Vandaar het ontstaan van grotere verzekeringspools.

De problemen die bij verzekeringen spelen zijn tweeledig: moreel gevaar en averechtse selectie. Beide problemen komen voort uit asymmetrische informatie tussen de verzekeringsnemer en de verzekeringsgever. Het probleem van moreel gevaar doet zich voor als het risico niet geheel bepaald wordt door het exogene noodlot maar ook deels te beïnvloeden is door de verzekeringsnemer. Met andere woorden: de verzekeringsnemer is gedeeltelijk zelf verantwoordelijk voor het al dan niet optreden van het risico. De inschatting van welk deel van een risico exogeen is en welk deel voor rekening komt van de eigen verantwoordelijkheid verschilt vaak tussen links en rechts in het politieke spectrum. Terwijl links het noodlotkarakter van veel risico's benadrukt, hecht rechts juist meer gewicht aan de eigen verantwoordelijkheid. Naarmate mensen meer zelf verantwoordelijk zijn voor de op te

treden risico's, zijn grotere eigen risico's optimaal. Om deze eigen risico's te kunnen financieren zullen mensen moeten sparen. De optimale mix van sparen en verzekeren voor het dekken van risico's verschuift dan meer naar sparen. Sparen werkt echter alleen goed als de risico's over de tijd niet gecorreleerd zijn: het moet gaan om tijdelijke in plaats van permanente schokken.

Bij het verzekeren van menselijk kapitaal (bijvoorbeeld via een verzekering voor arbeidsongeschiktheid en werkloosheid) speelt moreel gevaar een belangrijke rol. Naarmate we menselijk kapitaal beter verzekeren nemen de prikkels af om menselijk kapitaal beter te onderhouden. Maar bij deze verzekeringen is ook selectie belangrijk. Zonder verplichte verzekering dreigt het gevaar dat alleen slechte risico's zich willen verzekeren maar wel worden geconfronteerd met hoge premies, terwijl de goede risico's geen verzekering afsluiten. Verplichte solidariteit tussen verschillende soorten risico's kan dit scenario voorkomen.

Goede tijden, slechte tijden

Macro-economische risico's die iedereen tegelijkertijd treffen, kunnen niet worden geëlimineerd door deze risico's te poolen. Het gaat er dan om de risico's te verschuiven naar degenen die de risico's het beste kunnen dragen. Hier ligt een belangrijke rol voor pensioenfondsen en de kapitaalmarkt. Zo zorgen pensioenfondsen er voor dat jongeren een groter deel van de macro-economische risico's overnemen van ouderen die deze risico's minder goed kunnen dragen. Mensen die op de kapitaalmarkt

risicodragende titels (zoals aandelen) aanschaffen kiezen er voor een groter deel van het macro-economische risico te dragen. Daarvoor krijgen ze een beloning in de vorm van een risicopremie.

Risico's kunnen ook gedeeld worden over de tijd. Zo kan men in een oorlog de overheidsschuld laten oplopen. De generaties die na de oorlog leven betalen daarvoor de prijs in de vorm van hogere rentebetalingen. De generaties die het ongeluk hadden te leven ten tijde van de tweede wereldoorlog worden daarvoor door andere generaties gecompenseerd. Ook de introductie van de AOW na de tweede wereldoorlog kan men zien als een vorm van intergenerationele risicodeling. De generaties die vlak na de tweede wereldoorlog met pensioen gingen ontvingen AOW zonder daarvoor ooit premie te hebben betaald.

4. Conclusies

Toepassingen op het terrein van de levensloop leert ons dat economie niet alleen een belangrijk vak is om de sociale werkelijkheid te doorgronden maar ook hoe leuk, praktisch en relevant het vak is. Economie komt dicht bij huis bij toepassingen op de eigen levensloop in plaats van een abstracte overheid (de politiek) en een onpersoonlijke markt (bedrijfsleven). Leerlingen ontwikkelen zo een economische bril die gestoeld is op een beperkt aantal beginselen. Vervolgens kunnen ze die weer toepassen op andere sociale vraagstukken. Zo wordt persoonlijke verantwoordelijkheid en sociaal burgerschap aangeleerd. Voorzorg is beter dan nazorg.

